Shikshan Sanshodhan : Journal of Arts, Humanities and Social Sciences ISSN(o): 2581-6241
Monthly, Peer-Reviewed, Refereed, Indexed Journal Impact Factor: 9.134
Volume - 9, Issue - 1, January - 2026

DOIs:10.2018/SS/202601012 --:-- Research Paper / Article / Review

वारली आदिवासी लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी व सांस्कृतिक मूल्ये : एक अभ्यास

[1] **Nisha Yashwant Kasare**, [2] **Kumar Dinesh Warghade**
[1]Assistant Professor, Birla College of Arts, Science & Commerce, Kalyan, India
[2] Assistant Professor, Smt. Smita Ravindra Ghodvinde Law College, Shahapur, India
Email – [1]nidhigaikwad289@gmail.com, [2]warghadekumar11@gmail.com

सारांश: वारली आदिवासी समाज हा महाराष्ट्रातील पालघर जिल्ह्यात प्रामुख्याने वास्तव्यास असलेला एक प्राचीन आदिवासी समाज आहे. या समाजाची सांस्कृतिक ओळख त्यांच्या लोककला, लोकपरंपरा तसेच विशेषतः लोकगीतांमधून ठळकपणे व्यक्त होते. वारली लोकगीते ही समाजाची जीवनदृष्टी, सामाजिक नातेसंबंध, धार्मिक श्रद्धा व सांस्कृतिक मूल्ये व्यक्त करणारे प्रभावी माध्यम आहे.

सदर संशोधनाचा मुख्य उद्देश वारली आदिवासी लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी व सांस्कृतिक मूल्यांचा सखोल अभ्यास करणे तसेच आदिवासी मौखिक परंपरेचे दस्तऐवजीकरण करण्यास शैक्षणिक योगदान देणे हा आहे. हे संशोधन गुणात्मक स्वरूपाचे असून पालघर जिल्ह्यातील ग्रामीण वारली आदिवासी वस्त्यांमधून निवडलेल्या ८० प्रतिसादकांकडून प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संशोधनासाठी संरचित मुलाखती, प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि निवडक लोकगीतांचे आशय विश्लेषण ही साधने वापरण्यात आली असून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन रचना अवलंबण्यात आली आहे.

अभ्यासातून असे आढळून येते की वारली लोकगीतांमध्ये सामूहिक जीवनपद्धती, निसर्गाशी असलेले अतूट नाते, श्रमप्रधान जीवनशैली, निसर्गाधारित धार्मिक श्रद्धा तसेच सहकार्य, साधेपणा व नैतिकतेवर आधारित मूल्यव्यवस्था ठळकपणे प्रतिबिंबित झालेली आहे. वारली लोकगीते ही केवळ सांस्कृतिक अभिव्यक्ती नसून समाजाच्या जीवनदृष्टीचे व आदिवासी ज्ञानपरंपरेचे जिवंत दस्तऐवज असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स: वारली आदिवासी समाज, लोकगीते, जीवनदृष्टी, सांस्कृतिक मूल्ये, आदिवासी लोकसाहित्य, पालघर जिल्हा.

1. **प्रस्तावना**

संस्कृती ही कोणत्याही समाजाच्या अस्तित्वाची, ओळखीची आणि सातत्याची मूलभूत संकल्पना आहे. समाजाची जीवनपद्धती, श्रद्धा, मूल्यव्यवस्था, नैतिक संहिता, कला व परंपरा यांचा एकत्रित आविष्कार म्हणजे संस्कृती होय. ही संस्कृती पिढ्यान्पिढ्या टिकून राहण्यासाठी मौखिक व लिखित माध्यमांचा उपयोग केला जातो. भारतीय परंपरेत विशेषतः लोकसाहित्य हे संस्कृतीच्या जतनाचे आणि संवर्धनाचे प्रभावी माध्यम मानले गेले आहे (भागवत, २०१०).

लोकसाहित्य हे समाजाच्या सामूहिक अनुभवातून निर्माण झालेले असल्यामुळे त्यामध्ये समाजाचे खरे जीवन प्रतिबिंबित होते. लोककथा, लोकगीते, म्हणी, ओव्या, उखाणे, विधिगीते इत्यादी प्रकारांमधून लोकजीवनाचे दर्शन घडते. यांपैकी लोकगीते ही समाजाच्या भावविश्वाची, जीवनदृष्टीची आणि सांस्कृतिक मूल्यांची सजीव अभिव्यक्ती आहेत (पेंडसे, २०१५). लोकगीतांमध्ये समाजातील श्रम, आनंद-दुःख, सण-उत्सव, श्रद्धा, नातेसंबंध व सामाजिक बांधिलकी यांचे प्रतिबिंब आढळते.

आदिवासी समाजाच्या संदर्भात लोकसाहित्याचे महत्त्व अधिक वाढते. आदिवासी समाजाची संस्कृती प्रामुख्याने मौखिक परंपरेवर आधारित असल्यामुळे लोकगीते हीच त्यांच्या इतिहासाची, जीवनदृष्टीची व सामाजिक रचनेची महत्त्वाची साधने ठरतात (कुलकर्णी, २०१८). लिखित परंपरेचा अभाव असल्याने आदिवासी समाजाचे जीवन समजून घेण्यासाठी लोकसाहित्याचा अभ्यास अपरिहार्य ठरतो. आदिवासी लोकगीतांमधून निसर्गाशी असलेले सखोल नाते, सामूहिक जीवनपद्धती, श्रमप्रधान जीवनशैली आणि धार्मिक श्रद्धा स्पष्टपणे प्रकट होतात.

महाराष्ट्रातील वारली आदिवासी समाज हा एक प्राचीन व सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध समाज आहे. पालघर, ठाणे व नाशिक जिल्ह्यांमध्ये वारली समाज मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्यास आहे. शेती, जंगल व निसर्गावर आधारित उपजीविका, साधी जीवनशैली आणि सामूहिक जीवन ही या समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. वारली समाजाची सांस्कृतिक ओळख त्यांच्या चित्रकलेइतकीच त्यांच्या लोकगीतांमधूनही दिसून येते (पाटील, २०१६).

वारली लोकगीते ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून समाजाच्या जीवनदृष्टीचे दर्शन घडवणारी महत्त्वाची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती आहे. शेतीची कामे, पावसाची प्रतीक्षा, पीक कापणी, विवाहविधी, सण-उत्सव, देवपूजा, जन्म व मृत्यू यांसारख्या जीवनाच्या विविध टप्प्यांशी ही लोकगीते निगडित आहेत. या गीतांमधून सामूहिकता, परस्पर सहकार्य, निसर्गपूजा, श्रमाचे महत्त्व आणि नैतिक मूल्ये ठळकपणे व्यक्त होतात (देशमुख, २०२०).

आजच्या आधुनिक व जागतिकीकरणाच्या काळात आदिवासी समाजाच्या जीवनपद्धतीत वेगाने बदल होत आहेत. या बदलांचा परिणाम आदिवासी लोकसाहित्यावरही होत आहे. अशा परिस्थितीत वारली लोकगीतांचे दस्तऐवजीकरण व त्यामधील जीवनदृष्टीचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. आजवर झालेल्या संशोधनात वारली चित्रकलेवर अधिक भर दिला गेला असून वारली लोकगीतांचा सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टीने सखोल अभ्यास तुलनेने कमी प्रमाणात झालेला आहे (कुलकर्णी, २०१८).

विशेषतः पालघर जिल्ह्यातील वारली समाजावर आधारित क्षेत्रीय अभ्यास मर्यादित असल्याचे आढळते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात पालघर जिल्ह्यातील वारली आदिवासी लोकगीतांचा अभ्यास करून त्यामधून व्यक्त होणारी जीवनदृष्टी व सांस्कृतिक मूल्ये स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हे संशोधन आदिवासी संस्कृतीच्या जतनासाठी तसेच लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक योगदान देईल, अशी अपेक्षा आहे.

2. साहित्य समीक्षा

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला मराठी साहित्यात आणि भारतीय सांस्कृतिक अभ्यासात महत्त्वाचे स्थान आहे. लोकसाहित्य हे समाजाच्या सामूहिक जीवनानुभवातून निर्माण झालेले असल्यामुळे त्यामध्ये समाजाची जीवनदृष्टी, मूल्यव्यवस्था, श्रद्धा आणि सामाजिक रचना यांचे प्रतिबिंब आढळते. दुर्गा भागवत (२०१०) यांनी लोकसाहित्याला "लोकजीवनाचा आत्मा" असे संबोधले असून लोकगीतांमधून समाजाचे भावविश्व आणि जीवनदृष्टी प्रभावीपणे व्यक्त होते, असे प्रतिपादन केले आहे.

यशवंत मनोहर पेंडसे (२०१५) यांच्या मते, लोकगीते ही समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित असून त्यामध्ये श्रम, आनंद-दुःख, सण-उत्सव, नातेसंबंध आणि श्रद्धा यांचे दर्शन घडते. लोकगीतांमधून समाजातील नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक शिस्त जतन केली जाते. त्यामुळे लोकगीतांचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक नसून सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभ्यासाचाही एक महत्त्वाचा भाग ठरतो.

आदिवासी लोकसाहित्याच्या संदर्भात अभ्यास करताना अनेक संशोधकांनी असे नमूद केले आहे की आदिवासी समाजाची संस्कृती प्रामुख्याने मौखिक परंपरेवर आधारित आहे. कुलकर्णी (२०१८) यांच्या मते, आदिवासी लोकगीते ही त्या समाजाचा इतिहास, श्रद्धा आणि जीवनपद्धती समजून घेण्याचे प्रमुख साधन आहेत. लिखित परंपरेच्या अभावामुळे लोकगीतांमधूनच आदिवासी समाजाचे सांस्कृतिक वास्तव अभ्यासकांसमोर येते.

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजावर आधारित लोकसाहित्याच्या अभ्यासात वारली समाजाचा उल्लेख महत्त्वाचा ठरतो. पाटील (२०१६) यांनी वारली समाजाच्या लोकजीवनाचा अभ्यास करताना असे स्पष्ट केले आहे की वारली लोकगीते ही

शेती, जंगल, ऋतूचक्र आणि धार्मिक विधींशी निगडित असून त्यामध्ये निसर्गाशी असलेले घनिष्ठ नाते प्रकर्षाने दिसून येते. वारली लोकगीतांमध्ये सामूहिक श्रम, परस्पर सहकार्य आणि सामाजिक एकात्मतेवर भर दिला जातो.

वारली संस्कृतीवरील अनेक अभ्यास प्रामुख्याने वारली चित्रकलेवर केंद्रित असल्याचे आढळते. देशमुख (२०२०) यांच्या मते, वारली चित्रकला ही जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध झाली असली तरी वारली लोकगीतांचा अभ्यास तुलनेने दुर्लक्षित राहिला आहे. लोकगीतांमधून व्यक्त होणारी जीवनदृष्टी आणि सांस्कृतिक मूल्ये समजून घेण्यासाठी स्वतंत्र व सखोल संशोधनाची गरज आहे.

देशपांडे (२०१७) यांनी आदिवासी लोकगीतांमधील सामाजिक मूल्यांचा अभ्यास करताना असे नमूद केले आहे की या लोकगीतांमधून स्त्री-पुरुष सहभाग, सामूहिक निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक समतेची भावना दिसून येते. ही मूल्ये आदिवासी समाजाच्या जीवनदृष्टीचे महत्त्वाचे पैलू आहेत. तथापि, वारली समाजाच्या लोकगीतांवर आधारित क्षेत्रीय व जिल्हानिहाय अभ्यास कमी प्रमाणात आढळतो.

वरील साहित्य समीक्षेवरून असे दिसून येते की लोकसाहित्य व आदिवासी लोकगीतांवर सर्वसाधारण स्वरूपात संशोधन झालेले आहे; मात्र पालघर जिल्ह्यातील वारली आदिवासी लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी व सांस्कृतिक मूल्ये या विषयावर केंद्रित व सखोल अभ्यासाची कमतरता आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन हे या संशोधनातील उणिवा भरून काढण्याचा प्रयत्न करीत असून वारली लोकगीतांचा सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यावर भर देत आहे.

3. संशोधनातील उणिवा

आदिवासी लोकसाहित्य व लोकगीतांवर मराठी तसेच भारतीय साहित्यपरंपरेत विविध अभ्यासकांनी संशोधन केलेले आढळते. लोकसाहित्याचे स्वरूप, महत्त्व, सामाजिक भूमिका आणि सांस्कृतिक संदर्भ यांवर सर्वसाधारण स्वरूपात अभ्यास उपलब्ध आहेत. तसेच आदिवासी समाजाच्या जीवनपद्धतीचा, श्रद्धांचा आणि सांस्कृतिक परंपरांचा उल्लेखही अनेक संशोधनांमध्ये आढळतो. तथापि, उपलब्ध साहित्याचा सखोल अभ्यास करता काही महत्त्वाच्या संशोधनात्मक उणिवा स्पष्टपणे समोर येतात.

प्रथम, वारली आदिवासी समाजावर झालेल्या संशोधनांमध्ये प्रामुख्याने वारली चित्रकला, नृत्य आणि दृश्य लोककला यांवर अधिक भर दिला गेलेला दिसून येतो. वारली लोकगीतांचा अभ्यास तुलनेने कमी प्रमाणात झाला असून, त्यातही लोकगीतांना स्वतंत्र संशोधनाचा विषय म्हणून फारसे केंद्रस्थानी ठेवले गेलेले नाही.

द्वितीय, आदिवासी लोकगीतांवरील विद्यमान अभ्यास प्रामुख्याने वर्णनात्मक स्वरूपाचा असून, लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे सखोल विश्लेषण करणारे अभ्यास मर्यादित आहेत. लोकगीतांमधील सामूहिक जीवनपद्धती, श्रमसंस्कृती, निसर्गाशी असलेले नाते, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक विचारसरणी यांचा एकत्रित व विश्लेषणात्मक अभ्यास फारसा आढळत नाही.

तृतीय, भौगोलिक दृष्टिकोनातून पाहता, पालघर जिल्ह्यातील वारली आदिवासी समाजावर आधारित क्षेत्रीय (field-based) संशोधन अत्यल्प आहे. बहुतेक अभ्यास सामान्य स्वरूपात वारली समाजाचा उल्लेख करतात; मात्र जिल्हानिहाय, स्थानिक पातळीवर आधारित लोकगीतांचा अभ्यास कमी प्रमाणात झाला आहे.

चतुर्थ, विद्यमान साहित्यामध्ये नमुना-आधारित व गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर मर्यादित प्रमाणात झालेला आहे. विशेषतः ठरावीक नमुना आकाराच्या आधारे (जसे की ८० प्रतिसादक) लोकगीतांचा आशय, सामाजिक अर्थ आणि सांस्कृतिक संदर्भ अभ्यासणारे संशोधन अभावाने आढळते.

वरील सर्व बाबी लक्षात घेता, वारली आदिवासी लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी व सांस्कृतिक मूल्यांचा पालघर जिल्ह्याच्या संदर्भात, क्षेत्रीय अभ्यासावर आधारित आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्याची स्पष्ट गरज दिसून येते. प्रस्तुत संशोधन ही उणिवा भरून काढण्याचा प्रयत्न करीत असून, आदिवासी लोकसाहित्याच्या अभ्यासात नवा दृष्टिकोन प्रदान करण्याचा उद्देश बाळगते.

4. संशोधन प्रश्न

प्रस्तुत संशोधन पुढील मूलभूत संशोधन प्रश्नांच्या आधारे राबविण्यात आले आहे :

1. वारली आदिवासी लोकगीतांची स्वरूपात्मक व विषयात्मक वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?
2. वारली लोकगीतांमधून कोणती जीवनदृष्टी व्यक्त होते?
3. वारली आदिवासी समाजातील कोणती सांस्कृतिक व नैतिक मूल्ये लोकगीतांमधून प्रतिबिंबित होतात?
4. लोकगीतांमधील जीवनदृष्टीचा वारली समाजाच्या सामूहिक जीवनपद्धतीशी काय संबंध आहे?
5. पालघर जिल्ह्यातील वारली लोकगीतांमध्ये निसर्ग, श्रम व धार्मिक श्रद्धांचे स्थान कसे व्यक्त होते?

5. पसंशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. वारली आदिवासी लोकगीतांचे स्वरूप व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
2. वारली लोकगीतांमधून व्यक्त होणारी जीवनदृष्टी समजून घेणे.
3. लोकगीतांमधील सामाजिक, सांस्कृतिक व नैतिक मूल्यांचा शोध घेणे.
4. वारली लोकगीतांचा सामूहिक जीवनपद्धतीच्या संदर्भात अभ्यास करणे.
5. पालघर जिल्ह्यातील वारली आदिवासी समाजाच्या लोकगीतांचे दस्तऐवजीकरण करणे.
6. आदिवासी लोकसाहित्याच्या अभ्यासात शैक्षणिक योगदान देणे.

6. संशोधन परिकल्पना

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील परिकल्पना मांडण्यात आल्या आहेत :

1. वारली आदिवासी लोकगीतांमध्ये सामूहिक व श्रमप्रधान जीवनदृष्टी प्रतिबिंबित झालेली आहे.
2. वारली लोकगीतांमधून समाजातील सांस्कृतिक व नैतिक मूल्ये प्रभावीपणे व्यक्त होतात.
3. वारली लोकगीतांमध्ये निसर्गाशी असलेले अतूट नाते आणि निसर्गपूजेची संकल्पना ठळकपणे दिसून येते.
4. पालघर जिल्ह्यातील वारली लोकगीतांमधून धार्मिक श्रद्धा व सामाजिक समतेची भावना व्यक्त होते.

7. संशोधन रचना

प्रस्तुत संशोधनाची रचना ही वारली आदिवासी लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी व सांस्कृतिक मूल्यांचा सखोल अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने आखण्यात आलेली आहे. संशोधन रचना ही अभ्यासाचा आराखडा असून त्यामध्ये संशोधनाचा प्रकार, अभ्यास क्षेत्र, नमुना निवड, माहिती संकलनाची साधने आणि माहिती विश्लेषणाच्या पद्धती यांचा समावेश होतो.

संशोधनाचा प्रकार: हे संशोधन गुणात्मक (Qualitative) स्वरूपाचे असून त्यामध्ये वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या प्रकारच्या संशोधनामुळे वारली लोकगीतांमधील आशय, भावार्थ, प्रतीके आणि सांस्कृतिक संदर्भांचा सखोल अभ्यास करणे शक्य झाले आहे.

अभ्यास क्षेत्र: सदर संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील पालघर जिल्हा निवडण्यात आला आहे. पालघर जिल्ह्यात वारली आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्यास असल्याने आणि येथे वारली लोकगीतांची परंपरा आजही जिवंत असल्याने हे क्षेत्र संशोधनासाठी योग्य ठरते.

अभ्यासाची लोकसंख्या: या संशोधनाची लोकसंख्या ही पालघर जिल्ह्यातील विविध वारली आदिवासी वस्त्यांमध्ये वास्तव्यास असलेला वारली समाज आहे.

नमुना निवड पद्धती व नमुना आकार: संशोधनासाठी उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धती (Purposive Sampling) वापरण्यात आली आहे. वारली लोकगीतांची माहिती असलेले ज्येष्ठ व्यक्ती, गायक-गायिका आणि स्थानिक जाणकार यांचा समावेश करून एकूण ८० प्रतिसादकांचा नमुना निवडण्यात आला आहे. हा नमुना वारली समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारा आहे.

माहिती संकलनाची साधने: माहिती संकलनासाठी पुढील साधनांचा वापर करण्यात आला आहे :

1. संरचित व अर्धसंरचित मुलाखती
2. प्रत्यक्ष निरीक्षण (Observation)
3. निवडक वारली लोकगीतांचे संकलन व आशय विश्लेषण

माहितीचे स्रोत (Sources of Data)

1. प्राथमिक स्रोत : वारली लोकगीते, प्रतिसादकांच्या मुलाखती, क्षेत्रीय निरीक्षण
2. दुय्यम स्रोत : पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके, प्रबंध

माहिती विश्लेषणाची पद्धत (Method of Data Analysis)

संकलित माहितीचे आशय विश्लेषण (Content Analysis) करण्यात आले आहे. लोकगीतांमधील विषय, प्रतीके, भावभावना आणि मूल्यव्यवस्था यांचे वर्गीकरण करून त्यांचे अर्थ लावण्यात आले आहेत.

8. संशोधन निष्कर्ष

सामाजिक-लोकसांस्कृतिक माहिती

- अभ्यास क्षेत्र : पालघर जिल्हा
- नमुना आकार : ८० प्रतिसादक
- लिंग वितरण : पुरुष 60%, स्त्रिया 40%
- वयोमर्यादा : 25–40 वर्षे (27.5%), 41–60 वर्षे (47.5%), 60 वर्षांवरील (25%)

विश्लेषण: बहुसंख्य प्रतिसादक (77.5%) यांना वारली लोकगीतांची चांगली माहिती असून, ही माहिती मुख्यतः ज्येष्ठ नागरिक, गायक-गायिका आणि स्थानिक सांस्कृतिक जाणकार यांच्याकडून मिळाली.

वारली लोकगीतांचा विषयवार अभ्यास

विषय	प्रतिसादक (संख्या)	टक्केवारी
निसर्ग व पर्यावरण	65	81.25%
शेती व श्रमसंस्कृती	58	72.5%
देवदेवता व धार्मिक श्रद्धा	52	65%
सामाजिक जीवन व परंपरा	60	75%
आनंद, उत्सव व नृत्य	55	68.75%

विश्लेषण: वारली लोकगीतांमध्ये निसर्गाशी सुसंवाद, श्रमप्रधान जीवनशैली आणि सामूहिक जीवनपद्धती ठळकपणे दिसून येते. धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक नातेसंबंध देखील गीतांमधून व्यक्त होतात.

सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांचा प्रभाव

मूल्य / प्रभाव	सहमत प्रतिसादक	टक्केवारी
सामाजिक ऐक्य व सामूहिकता	66	82.5%
सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन	70	87.5%
पिढ्यान्‌पिढ्या ज्ञान हस्तांतरण	63	78.75%
जीवनदृष्टी व्यक्त करणे	68	85%

विश्लेषण: लोकगीतांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक सातत्य जपण्यास महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

जीवनदृष्टी आणि नैतिक मूल्ये

जीवनमूल्य	प्रतिसादक	टक्केवारी
सामूहिक जीवनाची भावना	72	90%
निसर्गाशी सुसंवाद	69	86.25%
साधेपणा व श्रमप्रतिष्ठा	64	80%
धार्मिक आस्था	57	71.25%

विश्लेषण: वारली लोकगीतांमधून सामूहिकता, निसर्ग पूजेची भावना, साधेपणा आणि श्रमावर आधारित नैतिक मूल्ये स्पष्टपणे व्यक्त होतात.

संशोधन साधने व परिकल्पना चाचणी

साधन	उद्देश	निष्कर्ष
प्रश्नावली	माहिती संकलन	जीवनदृष्टी आणि सांस्कृतिक मूल्यांचा स्पष्ट प्रतिबिंब
मुलाखत	सखोल अर्थ शोधणे	गीतांमधील प्रतीक, भावार्थ आणि सामाजिक संदर्भ समजले
निरीक्षण	सामाजिक संदर्भ जाणून घेणे	प्रत्यक्ष सादरीकरणानुसार गीतांचा जीवनाशी संबंध अधोरेखित झाला
आशय विश्लेषण	गीतांचा आशय विश्लेषित करणे	निसर्ग, श्रम, श्रद्धा, सामाजिक जीवन व्यक्त झाले
परिकल्पना चाचणी	H_1 स्वीकृत	जीवनदृष्टी, सांस्कृतिक मूल्ये, सामाजिक ऐक्य आणि नैतिकता दर्शविणारे गीत

निष्कर्ष:

- H_1 (पर्यायी परिकल्पना) स्वीकारली गेली : वारली लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी व सांस्कृतिक मूल्यांचा समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशी घनिष्ठ संबंध आहे.

- लोकगीतांचा सामाजिक ऐक्य, सांस्कृतिक सातत्य, नैतिक मूल्ये आणि निसर्गाशी सुसंवाद यावर सकारात्मक प्रभाव आहे.

संरक्षण व संवर्धनाची गरज

मत	प्रतिसादक	टक्केवारी
संरक्षण आवश्यक	74	92.5%
काही प्रमाणात आवश्यक	6	7.5%
आवश्यक नाही	0	0%

विश्लेषण: बहुसंख्य प्रतिसादक वारली लोकगीतांचे संरक्षण आणि संवर्धन आवश्यक असल्याचे मानतात.

निष्कर्ष

1. वारली लोकगीतांमधून सामूहिक जीवन, निसर्गाशी नाते, श्रमप्रधान जीवनशैली, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक समता यांचा ठळक प्रतिबिंब दिसतो.
2. लोकगीतांद्वारे जीवनदृष्टी, नैतिक मूल्ये आणि सांस्कृतिक वारसा प्रभावीपणे व्यक्त होतो.
3. संशोधन साधनांनी विश्वसनीय माहिती दिली आणि Hypothesis Testing द्वारे परिकल्पना सिद्ध झाल्या.
4. पालघर जिल्ह्यातील वारली लोकगीतांचा संरक्षण व संवर्धन करण्याची तातडीची गरज आहे.
5. लोकगीतांचा अभ्यास केवळ सांस्कृतिक दृष्ट्या नाही तर शैक्षणिक व सामाजिक दृष्ट्याही महत्त्वाचा ठरतो.

9. निष्कर्ष

सादर केलेल्या संशोधनातून खालील महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर आले:

1. वारली लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी :
   वारली लोकगीतांमधून समाजातील सामूहिक जीवन, निसर्गाशी असलेले अतूट नाते, श्रमप्रधान जीवनशैली आणि सामाजिक समता स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होतात.
2. सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्ये :
   लोकगीतांमधून धार्मिक श्रद्धा, नैतिक मूल्ये, सामाजिक नियम आणि परंपरा यांचे जतन केले जाते. हे मूल्ये पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित होत असल्याने लोकगीतांचा सांस्कृतिक वारसा टिकविण्यात महत्त्वाचा वाटा आहे.
3. सामाजिक ऐक्य आणि सांस्कृतिक सातत्य :
   लोकगीत सामाजिक ऐक्य वाढवतात, समुदायात सामंजस्य निर्माण करतात आणि सांस्कृतिक सातत्य राखतात.
4. परिकल्पना चाचणी:
   सर्व Hypothesis Testing मध्ये पर्यायी परिकल्पना (H_1) स्वीकारली गेली, ज्यातून सिद्ध होते की वारली लोकगीतांचा समाजाच्या दैनंदिन जीवनावर सकारात्मक परिणाम आहे.

5. संरक्षणाची आवश्यकता :
   बहुसंख्य प्रतिसादकांनी लोकगीतांचे संरक्षण आणि संवर्धन आवश्यक असल्याचे मानले. या शोधातून स्पष्ट होते की वारली लोकगीतांचे दस्तऐवजीकरण आणि संवर्धन सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या आवश्यक आहे.

10. संशोधनाची मर्यादा

1. अभ्यास फक्त पालघर जिल्ह्यातील वारली आदिवासी समाजापुरताच मर्यादित आहे; त्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रातील वारली समाजाचे प्रतिनिधित्व नाही.
2. संशोधन गुणात्मक स्वरूपाचे असल्यामुळे सांख्यिकीय विश्लेषण मर्यादित आहे.
3. काही लोकगीत मौखिक स्वरूपातील असल्याने आवृत्तीत फरक आढळू शकतो.
4. समयमर्यादा आणि प्रतिसादक उपलब्धतेमुळे सर्व वस्त्यांचा समावेश शक्य नाही.

11. शिफारसी

1. वारली लोकगीतांचे दस्तऐवजीकरण : लोकगीतांचे लिखित व डिजिटल स्वरूपात संग्रह करणे आवश्यक आहे.
2. सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि कार्यशाळा : वारली लोकगीतांचे सांस्कृतिक प्रदर्शन, कार्यशाळा आणि शाळांमध्ये अभ्यासक्रमात समावेश करणे.
3. संरक्षणासाठी धोरणात्मक उपाय : राज्यस्तरीय किंवा जिल्हास्तरीय सांस्कृतिक विभागाने वारली लोकगीतांचे संवर्धन व प्रचार यासाठी धोरणे आखावीत.
4. शोध व अभ्यास वाढवणे : विविध जिल्ह्यांतील वारली समाजावर तुलनात्मक अभ्यास करून अधिक व्यापक निष्कर्ष मिळवणे.
5. सामाजिक सहभागीकरण : स्थानिक समुदायाचा सहभाग वाढवून लोकगीतांचा जिवंत वारसा टिकविणे.

12.भविष्यातील संशोधनाची शक्यता

1. इतर आदिवासी समाजांसोबत तुलना : महाराष्ट्रातील इतर आदिवासी लोकगीतांसोबत वारली लोकगीतांचा तुलनात्मक अभ्यास.
2. सांख्यिकीय व गुणात्मक मिश्र पद्धत : भविष्यातील अभ्यास अधिक व्यापक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपात करणे.
3. तंत्रज्ञानाचा वापर : डिजिटल माध्यम, ऑडिओ-व्हिडिओ रेकॉर्डिंग आणि GIS mapping वापरून वारली लोकगीतांचे दस्तऐवजीकरण.
4. सांस्कृतिक परिणामांचा अभ्यास : लोकगीतांचा सामाजिक समता, निसर्गसंवर्धन आणि जीवनदृष्टीवर दीर्घकालीन परिणाम यांचा अभ्यास.

5. शिक्षण व जनजागृती : शाळा व महाविद्यालयांमध्ये लोकसाहित्याचा अभ्यास करून सांस्कृतिक वारसा जतन करणे.

संक्षिप्त निष्कर्ष

सादर संशोधनातून स्पष्ट झाले की वारली लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी, सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्ये, निसर्गाशी सुसंवाद आणि सामूहिकता या घटकांचे महत्व अधोरेखित होते. या गीतांचे संरक्षण, संवर्धन आणि अभ्यास भविष्यातील सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संशोधनासाठी महत्त्वाचे ठरतील.

संदर्भसूची

1. भागवत, दुर्गा. (2010). *लोकसाहित्य : स्वरूप आणि परंपरा.* पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
2. देशमुख, अनिल. (2020). आदिवासी लोकसाहित्याचा सांस्कृतिक अभ्यास. *भारतीय लोकसंस्कृती संशोधन जर्नल,* 15(1), 88–96.
3. देशपांडे, माधुरी. (2017). आदिवासी लोकगीतांमधील सामाजिक मूल्ये. *भारतीय समाज व संस्कृती संशोधन पत्रिका,* 10(2), 73–81.
4. पाटील, रमेश. (2016). वारली समाजाचे लोकजीवन व लोकगीते. *महाराष्ट्र आदिवासी अध्ययन नियतकालिक,* 8(2), 61–70.
5. पेंडसे, यशवंत मनोहर. (2015). *भारतीय लोकसाहित्य : संकल्पना आणि अभ्यास.* औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
6. कुलकर्णी, संजीवनी. (2018). आदिवासी लोकसाहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्व. *मराठी लोकवाङ्मय संशोधन पत्रिका,* 12(1), 45–52.